

Улюра Ганна Анатоліївна, канд. філол. наук, молодший співробітник Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України

Міф про монархічну Русь у творах Катерини II

У статті розглядається художня творчість імператриці Катерини II з погляду висвітлення в ній проблеми державної влади. Зокрема, аналізуються художні засоби й ідеологічні конструкції творів, спрямовані на створення міфу про Велику Росію, а також жанр історичної хроніки як засіб альтернативного погляду на історичний шлях розвитку Росії в умовно-історичних творах Катерини II.

The article considers Katherin's II fiction from the point of view of enlightening the problem of state power in it. The expressive means and ideological construction of works aimed at creating myth on Great Rus are analyzed as well as a historical records genre as the way to look at the development of Russia in Katherin's II historical works.

Из давних уже времен то есть дело народных правителей, чтобы сносить людское поношение терпеливо. Не знав меня в лицо, всяк обо мне судит по своему смыслу и нраву; (...) оставляю потомству обо мне беспристрастно отзываться повольно и подробно.

Катерина II “Початкове правління Олега”

Відзначаючи своєрідне поєднання у творах імператриці Катерини II питань історії й проблем сучасності, французький посланець Л.Ф.Сегюр дав їй історико-літературному методу влучну й вичерпну назву “l’histoire du temps” (“осучаснена історія”) [1, с. 351]. Мається на увазі не тільки і не стільки памфлетність творів, скільки підпорядкування художнього тексту позалітературному завданню. А отже, і художні засоби (чи відмова від них), і декларовані автором прийоми, й історичний факт (чи їх зневажання) слугують вирішенню гострих політичних або соціальних питань. У творах на сюжети з руської історії Катерина не зраджує чіткої політичної функціональності своїх текстів. Так, наприклад, драма “Із життя Рюрика” стає, окрім іншого, завуальованою відповіддю імператриці на революційні події у Франції і застереженням російським вільнодумцям-просвітителям. Проте, звичайно, не слід сприймати історичні п’єси Катерини II як політичну алегорію. Зміст послання в іншому: шляхом своєрідної поетичної реконструкції відшукати першопричину соціально-історичної ситуації, що склалася, орієнтуючись на сучасність як точку відліку в виборі напрямку. Слід відзначити, що

такий тип історичної свідомості (як це поняття розуміють дослідники літератури non-fiction) переважно притаманний всій доромантичній російській культурі. “При проекції ідеалів теперішнього на минуле, – зазначає Г.Гуковський, – до того ж при положенні, коли практика теперішнього розходилася з ідеалами як у площині соціальної психології, так і в площині політики, ідеологи добачали в цьому розходженні падіння, псування докорінно існуючого нормального стану речей, яке потребувало негайного відновлення” [2, с. 55]. Таким чином, демонстрація проблем сучасності, які розхитують історично створену опору державності, – надзавдання більшості Катеринових творів, насамперед, історичних.

Зрозуміло, що в референтній групі художніх тем імператриці Катерини перше місце посідає проблема державної влади і той варіант її розв’язання, який полягає в оцінці особистих якостей правителя та обговоренні меж його влади. Через призму цієї проблематики авторкою обираються як сюжетна канва твору, так його ідеологічне наповнення та стилеві і жанрові особливості. Нерідко це обертається прямою маніпуляцією історичними фактами та відверто полі-

тичним мотивуванням тексту. “Записки Російської історії, які були створені за моєю згодою і затвердженням, не можуть мати іншого вигляду і мети, окрім прославлення держави, та слугуватимуть нащадкам предметом змагання і віддзеркалення. Всякий інший, менш блискучий, напрямок був би шкідливим. – Писала імператриця у листі до О.С.Мордвінова від 4 жовтня 1790 року” [3, 178]. Цей регламентований “блискучий курс” (за словами Г.В.Плеханова, “ідеалізація в охоронному напрямку” [3, с. 185]) притаманний майже всім історичним та полеміко-публіцистичним текстам Катерини II, в яких ідея правління державою переважно ототожнюється з ідеєю правління самої імператриці.

Насамперед мова йде про “Записки щодо Російської історії” [4] (1783, вид. 1785-1797), які являють собою “цікаву працю як вираження поглядів Катерини II на російську давнину” і є твором, що “не ставив мети художньої, а лише практично-дидактичну” [5]; “Антидот” (1768) – один із перших творів, у якому катерининське “осучаснення історії” виявилось повною мірою, – робота памфлетно-полемічного характеру, котра була написана як критика й аналітичний розбір печально відомої “дурної книги” абата Шаппа д’Отероса* “Подорож до Сибіру за наказом короля в 1761 році”, та три “історичні вистави без збереження звичайних театральних правил” з історії середньовічної Русі. “Історична вистава з життя Рюрика” (1786) Катерини II являє собою чергову модифікацію теми “новгородської свободи”, розробка якої більш ніж активно здійснювалася в російській класичній літературі. Помираючи, новгородський князь Гостромисл оголошує спадкоємцями Рюрика, Сінеуса і Трувора, дітей своєї середньої дочки, що викликає зрозуміле незадоволення молодшого онука Гостромисла Вадима, який виховувався в Новгороді. Більша частина твору – це картини, присвячені прийняттю трьома братами і їхнім батьком Людбратом доленосного рішення про об’єднання Півночі, а також розподіл “варязьких сил” по території Русі: Сінеус отримує в правління Білоозерну область, Трувор – княжіння Ізборське, Олег – місто Іжору і всю Інгрію, якою має керувати від особи дружини Рюрика Едвінди, Оскольд відправляється давати лад Києву. В п’ятиактній драмі “Початкове правління Олега” (1787) розгортається яскрава картина першопочаткового етапу княжіння Олега, шурика Рюрика, якого призначено було по смер-

ті князя Рюрика опікуном при малолітньому Ігорі. Фактично п’еса складається з трьох сюжетних замальовок – покарання Оскольда, весілля Ігоря і Прекраси (майбутньої Ольги) та славетний Олегів “щит на воротах Царгороду” – досить схематичних і вкрай слабо пов’язаних одна з одною. Третя п’еса Катерини з історії Київської Русі, щедро пересипана ломоносівськими одичними фрагментами – незакінчена драма з хорами “Ігор”. П’еса складається з двох сюжетних ліній, одна з яких – любовна колізія традиційних трагедійних коханців (угорського князя Улеба й болгарської княжни Фаїди, яка має обирати між обов’язком і почуттям, монастирем і одруженням) на тлі підписання Київською Руссю мирного договору з Грецією, а друга – смерть Олега згідно з літописною легендою (“від коня свого”), народження Святослава і підготовка похода Ігоря на древлян. Очевидно, що саме військові сцени мали складати ненаписану п’яту дію драми. Можна припустити, що саме завданню альтернативного погляду на історичний шлях розвитку Росії підпорядковано й вибір жанру п’ес – історичної хроніки, – підкреслений уже названим авторкою у підзаголовку двох перших п’ес наслідуванням Шекспіра. За визначенням Ю.Шведова, до жанру хроніки слід віднести п’еси на сюжети з історії, в яких автор, “не змінюючи у порівнянні з історичними джерелами долі головних історичних дійових осіб, намагався засобами драматургії відтворити і пояснити достовірні події” [6, с. 10]. У межах хроніки автора не наділено свободою трагіка або коміка в переосмисленні фактів історії. І для глядача, і для драматурга фабула хроніки мала бути зображенням істинних подій. Таким чином, ключовим словом у дефініції жанру стає слово “достовірність”. Катерина, вдаючись у своїх історичних виставах до декларування жанру хроніки через посилання на шекспірівське “першоджерело”, акцентувала увагу насамперед на правдивості зображених нею картин руської історії.

В цілому Катерина II поділяє погляд на Середньовіччя, що був притаманний громадській думці другої половини XVIII ст., яка поруч із сильною ідеалізацією петровської доби проголошувала намір переглянути суворий вирок, винесений допетровській Русі істориками початку століття. Так, в “Антидоті”, відповідаючи на зауваження Шаппа про те, що Росія до Петра була країною дикунів і неуків, імператриця від-

значає: “до царювання царя Федора Івановича ми йшли рівним кроком з усіма іншими націями Європи, за винятком, може, Італії, і лише смути уповільнили наш розвиток” [7, с. 424-425] (відступаючи, зауважимо, в цьому твердженні від концепції вольтерівської історії Росії). Але більше того, не поступаючись західноєвропейським країнам в освіченості, Русь до смутку, за словами коронованого публіциста, значно перевищувала їх у питаннях моралі: сам факт розлучень був невідомим на Русі, діти поважали батьків, договори включали припис, за яким сторони, що порушувала своє слово, загрожували лише муки нечистого сумління тощо. Може здатися дивним наявність у країні з таким високим рівнем моралі жорсткої пенітенціарної системи, та імператриця вказує на запозичений характер карних заходів у руській культурі, яка завдячує “розге и кнуту” римлянам. И взагалі “всі подібні жахи, на жаль, запозичені нами в інших народів” [7, с. 294]. Маніпуляція історичними відомостями мала не лише вписати Росію у європейський контекст, але й підвести читача до думки про те, що час вже і Європі наслідувати моральні цінності російської культури.

У своїх історичних драмах Катерина не лише наводить в історичному контексті сентенції з Монтеск'є і Бекарія на кшталт “іноземець для незнамого їм народу навряд може бути небезпечним: чи довіри, чи поваги народної до себе не викличе, або сам не буде мати їх до народу” [8, с. 332], але й примушує історичних та, переважно, легендарних героїв мислити поняттями освічених людей Нового часу. Коронований драматург, таким чином, ставить зміст літописної легенди на службу доктрині просвітленої монархії з метою її популяризації, для чого часом іде на пряме порушення історичної достовірності. І відбувається це всупереч настійливому твердженню передмови до “Початкового правління Олега” про те, що “в цій історичній виставі більше є історичної істини, ніж вигадки”. Однак за підтвердженням істинності викладених у п'єсі фактів Катерина звертається до своїх же власних “Записок щодо російської історії”. “Автор спромігся накинути на всі темні явища руського життя якийсь світлий, навіть вірадний колорит. З особливою майстерністю обходить він численні несправедливі діяння князів або намагається надати їм вигляду законності не тільки за тогочасними поняттями, але й перед судом нових оглядів” [9, с. 43], – зауважує М.Добролюбов

про катерининські історичні записки. Слова ці не втрачають актуальності й щодо історичних п'єс імператриці. На думку драматурга, просвітлений монархізм був докорінно властивий новгородцям, як і безумовна покора волі правителя. “Народи, які звикли покорятися государю, діду твоєму, не вільні мати суперечки, де мусять волю його виконувати; хто з нас не вміє скорятися, той не вміє над іншими панувати” [8, с. 310], – намагається наставити на шлях істини Вадима посадник Добринін. Умовиводи подібного гатунку звучать і в “Антидоті”: “Немає в Європі такого народу, котрий би більше любив свого Государя, був би відверто до нього прив'язаний, ніж російський” [7, с. 301]. При такому положенні речей навряд здивує те, що новгородський посадник Гостромисл у драмі Катерини перетворюється на князя, предки якого трохи не до дванадцятого коліна також є княжого роду. Очевидна в п'єсі й авторська прихильність до ідеї походження руських правителів від іноземців (рід Рюрика по материнській гілці сходить до варяго-фінів і далі до Ингвара, сина Одіна, родоначальника германців [10]), причини домінування котрої в тексті німкені Катерини II більш ніж прозорі.

Сам же великий князь в історичних драмах Катерини, як і в її “Записках щодо Російської історії”, виступає в ролі повновладного законного монарха, інші ж князі – лише його піддані, що залежать від нього і підкоряються йому. Ідея ця є центральною в творчості Катерини. Недарма першим пунктом для своїх “Вибраних (а фактично – авторських. – Г.У.) російських прислів'їв” (1782) імператриця обирає максиму “Аще царство разделится, вскоре разорится”, яка вичерпно характеризує не лише ідеологічне завдання збірки афоризмів, але й дидактичний напрямок катерининських художніх творів. А умовно-історичні тексти Катерини, окрім іншого, є більш-менш вдалою спробою розв'язання проблеми національного характеру на користь прагнення владної “сильної руки”. “У нас були царювання жорстокі, але ми завжди з трудом переносили лише царювання слабкі” [7, 299].

Ідеалізація Середньовічної Русі в творах Катерини в цьому ракурсі має не стільки патріотичне забарвлення (хоча в останньому їм не відмовити), скільки ілюструє прагнення підносити ті сторони руського життя, завдяки яким склалася й окріпла влада російських монархів. Розвиток же всіх галузей держави визначається виключно

діяльністю правителя. Наприклад, у “Записках щодо Російської історії” в ключі монархічного міфотворення є дуже цікавим “мовознавчий” фрагмент: “Відомо, що народи і мови мудростями віщих правителів множаються і розповсюджуються. Який государ благорозумний, про честь свого народу і мови старанний, так і мова того народу квітне. Багато народних мов зникли від зворотного цього” [11, с. 302]. Отже, навіть історичний розвиток мови у трактуванні Катерини II пояснюється діяльністю монарха.

Знаково, що в драмі “3 життя Рюрика” імператриця, намагаючись акцентувати ідею старшинства родового підпорядкування, затушовує культурний елемент старшинства вір. У період розколу православної церкви руське язичництво влилося в старообрядництво, яке вважало себе старшим за вірою і з яким було пов’язане народне повстання, що вирувало у часи правління Катерини. Таким чином, у тексті п’єси ієрархічне домінування ідеї роду, котре втілює Рюрик, призначено було приховати старшинство за вірою, уособленням якого виступає Вадим. Бунтівникові Вадимові притаманні риси хвалькуватого, безмірно честолюбного парубка, його повс-

танню пояснюється здебільшого прагненням реалізувати власні амбіції. У фіналі п’єси Вадим упокорений, придушений величчю князя. При цьому зразковий просвітлений правитель у катерининській історичній драмі все ж таки зберігає бунтівникові життя: “Меч той, котрий не випав ніколи з моєї десниці проти загального ворога, падає із рук моїх, і в провинному бачу я лише людину” [8, с. 323]. А між тим власне ідея вищості віри в соціокультурній ієрархії стає центральною в першій сюжетній лінії “Початкового правління Олега”: Оскольда покарано якраз за те, що він у київському князінні відрікся від старої віри на користь царгородського “закону і обряду” [8, с. 327]. Зрозуміло, що при цьому розкладі Олег, фактично не маючи прав на князівство з позиції роду, при узурпації влади спирається на вивірені аргументи збереження чистоти віри.

Отже, здається, що саме в історичних творах Катерини II більше, ніж у якому-небудь іншому тогочасному тексті, очевидне оформлення того, що потім отримує назву міфу про Велику Росію. І саме завданню цього міфотворення авторка підпорядковує художні засоби й ідеологічні конструкції творів, не гербуючи при цьому ча-

* Існують різні варіанти транслітерації імені: Шапо д’Одерато, Шапдатрош тощо.

сом й відвертими містифікаціями.

Література

1. Сегюр Л.Ф. Пять лет в России при Екатерине Великой (1785-1789) // Русский архив. – М., 1907. – Кн. 3. – С. 351.
2. Гуковский Г. Очерки по истории русской литературы XVIII века. – М., 1936.
3. Цит. за: Плеханов Г.В. Сочинения. – М.; Л., 1925. – Т. 22.
4. Див. детальний аналіз “Записок”: Сухаев А.Г. Екатерина II и ее “Записки касательно российской истории”. – СПб., 1996.
5. Сочинения императрицы Екатерины II на основании подлинных рукописей с объяснительными примечаниями академика А.Н.Пыпина. – Т. 1: Драматические сочинения. – СПб., 1901. – С. XII; XXVII.
6. Шведов Ю. Исторические хроники Шекспира. – М., 1964.
7. Антидот или разбор дурной, великолепно изданной книги под заглавием “Путешествие в Сибирь” господина аббата Шаппа Д’Отероша // Осьмнадцатый век. – М., 1869. – Кн. IV.
8. Сочинения императрицы Екатерины II / Под ред. А.И.Введенского. – СПб., 1893.
9. Добролюбов Н.А. Собеседник любителей русского слова.
10. Див. також: Екатерина II. Записки касательно Российской истории: В 6 ч. – Ч. 5: Родословник князей великих и удельных рода Рюрика. – СПб., – 1793.
11. Екатерина II. Записки касательно Российской истории. – Ч. 1. – СПб., 1787.